

Suočavanje sa ekstremizmom u obrazovnom okruženju na Zapadnom Balkanu

Autori: **Zorica Mihailović** i **Elvira Hadžibegović**,
Članovi ekspertske grupe RAN-a na Zapadnom Balkanu

Radicalisation Awareness Network

RAN
Practitioners

**Suočavanje sa ekstremizmom
u obrazovnom okruženju na
Zapadnom Balkanu**

NAPOMENA

Ovaj dokument je pripremljen za Evropsku komisiju, ali odražava isključivo stavove autora. Evropska komisija nije odgovorna za posledice ponovne upotrebe ove publikacije. Više informacija o Evropskoj uniji dostupno je na internetu (<http://www.europa.eu>).

Luksemburg: Izdavačka kancelarija Evropske unije, 2023

© Evropska unija, 2023

Politika ponovne upotrebe dokumenata Evropske komisije sprovodi se u skladu sa Odlukom Komisije 2011/833/EU od 12. decembra 2011. godine o ponovnoj upotrebi dokumenata Komisije (SL L 330, 14.12.2011, str. 39). Osim ako nije navedeno drugačije, ponovna upotreba ovog dokumenta je dozvoljena u skladu sa licencom Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). To znači da je ponovna upotreba dozvoljena pod uslovom da se navede izvor i naznače sve izmene.

Za upotrebu ili reprodukciju elemenata koji nisu u vlasništvu Evropske unije, može biti potrebno zatražiti dozvolu direktno od odgovarajućih nosilaca prava.

Uvod i kontekst

Zapadni Balkan je region koji još uvek trpi posledice nedavnih konflikata i porasta etnonacionalističkog ekstremizma. Mladi često ne znaju o „drugim“ religijama i etnonacionalnim grupama u svojim zajednicama, što predstavlja plodno tlo za netrpeljivost i animozitet među pripadnicima različitih nacionalnosti ili veroispovesti. Pored toga, loši socioekonomski uslovi, visok nivo nezaposlenosti i nizak životni standard takođe su karakteristike Zapadnog Balkana. Povrh svega, uticaj pandemije COVID-19 stvorio je okolnosti poput širenja teorija zavere i dezinformacija i društvene izolacije, koje su mlade ljude učinile podložnijim radikalizaciji.¹ Ovo su neki od najvećih izazova sa kojima se suočavaju školsko osoblje i omladina na Zapadnom Balkanu, koji mogu doprineti da mladi prihvate neke od radikalnih i ekstremističkih narativa i poruka sa kojima se susreću i na internetu i van njega. Uz to, tek treba razviti dovoljne institucionalne kapacitete za sprečavanje nasilnog ekstremizma u obrazovnom sektoru, kao i sveobuhvatnu strategiju za rešavanje ovog problema. Obrazovnim praktičarima u regionu Zapadnog Balkana potrebni su podrška i smernice da bolje shvate svoju ulogu i suoče se sa ekstremizmom u školama.

Zato ovaj rad ima za cilj:

- da ukaže na ulogu obrazovnog sistema i škola u suočavanju sa radikalizacijom i nasilnim ekstremizmom;
- da pruži opšte smernice i praktične savete o tome kako postupati sa učenicima koji su izloženi ekstremističkim ideologijama u školskom okruženju;
- da pruži opšte smernice i praktične savete o tome kako se baviti osetljivim temama u vezi sa nasilnim ekstremizmom u učionici;
- da predstavi postojeće modele za poboljšanje kritičkog mišljenja i podsticanje pozitivnog dijaloga između nastavnika i učenika fokusirajući se na osetljive teme u vezi sa nasilnim ekstremizmom u regionu.

Ciljnu publiku ovog rada čine nastavnici i obrazovni radnici koji rade u školama (pre svega srednjim) na Zapadnom Balkanu.

Na početku rada predstavimo ulogu obrazovnog sistema i škola u prepoznavanju, prevenciji i suočavanju sa nasilnim ekstremizmom. Koja su ključna znanja i informacije potrebna nastavnicima da bi bili dobro pripremljeni za bavljenje ovim temama? Zatim ćemo razmotriti kako nastavnici mogu da odgovore na ekstremističke narative i provokacije u učionici i kako da se bave različitim osetljivim i spornim temama u vezi sa nasilnim ekstremizmom. Predstavimo različite tipove ekstremističkih ideologija i različite vrste odgovora i pedagoških pristupa koje nastavnici mogu pružiti učenicima u cilju podizanja svesti i stvaranja otpornosti na radikalizaciju. Takođe će biti reči o uticaju pandemije COVID-19 i društvenih mreža na radikalizaciju mladih. Biće date preporuke i sugestije u pogledu aktivnosti koje se mogu sprovoditi na nivou cele škole, jer P/CVE nije isključiva odgovornost pojedinih nastavnika. U drugom delu rada predstavimo primere postojećih pristupa/metoda, kako iz Evropske unije tako i sa Zapadnog Balkana, koji podstiču kritičko mišljenje i konstruktivnu komunikaciju. Ovo može poslužiti kao osnova za dalju edukaciju nastavnika na Zapadnom Balkanu i unapređenje njihovih veština.

¹ Radicalisation Awareness Network. (2021). COVID-19 Narratives that Polarise.

Uloga škola u suočavanju sa nasilnim ekstremizmom

Škole su ključne ustanove za jačanje otpornosti i sprečavanje privlačenja mladih u radikalne ideologije i organizacije, jer su nastavnici često među prvima koji primećuju potencijalne promene u ponašanju koje bi mogle da ukažu na znake radikalizacije. Zato su nastavnici važni sagovornici onih koji su pogođeni radikalizacijom (tj. samih pojedinaca, njihovih rođaka i prijatelja).

Pored toga, nastavnici su obučeni pedagozi i u stanju su da pruže bezbedan prostor koji može da podstakne građanstvo, kritičko mišljenje i izgradnju identiteta. To je najbolja linija odbrane od ekstremističkih tendencija koje ugrožavaju vladavinu prava i osnovna prava u Evropi.²

Kada je u pitanju suočavanje sa nasilnim ekstremizmom u školskom okruženju u regionu Zapadnog Balkana, još uvek nedostaju sveobuhvatne strategije, što znači da je bavljenje ovim predmetom stvar individualne odgovornosti nastavnika.

Koja su ključna znanja i informacije potrebni nastavnicima?

Mada pominje različite načine na koje vlade mogu podržati škole i nastavnike u sprečavanju i suzbijanju nasilnog ekstremizma (P/CVE), RAN-ov dokument iz 2019. godine priznaje da škole treba da ulažu u obuku za sve nastavno osoblje kako bi ih opremile za otkrivanje znakova radikalizacije i efektno intervenisanje.³

Ovaj pristup P/CVE zahteva od nastavnika da uče o kontroverznim pitanjima, verskim i drugim aspektima različitosti, ljudskim pravima, aktuelnim zakonima o borbi protiv terorizma i politikama zaštite škola. Oni treba da znaju kako da identifikuju probleme i kako su oni povezani sa različitim starosnim grupama i različitim vrstama ekstremizma.⁴

Da bi se ojačala uloga nastavnika u P/CVE, preporučuje se da nastavnici imaju sledeće informacije i znanja:

- Informacije o fenomenu nasilnog ekstremizma i radikalizacije
- Poznavanje procesa radikalizacije i indikatora radikalizacije
- Razumevanje različitih uzroka nasilnog ekstremizma i zaštitnih faktora
- Informacije o ključnim mobilizatorima/regruterima na nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou
- Poznavanje (nacionalnog) zakonodavstva i školskih politika i procedura zaštite od nasilja i diskriminacije
- Prepoznavanje školskih resursa kada je u pitanju preventivno delovanje

² Radicalisation Awareness Network. (2016). *The role of education in preventing radicalisation*.

³ Radicalisation Awareness Network. (2019). *Education and radicalisation prevention: Different ways governments can support schools and teachers in preventing/countering violent extremism*.

⁴ Radicalisation Awareness Network/Edu. (2017). *Guide on training programmes. 'Effective and confident teachers and other school staff'*.

1. deo: Opšte smernice

U ovom odeljku date su opšte smernice za nastavnike o tome kako da se bave raznim kontroverznim temama u vezi sa nasilnim ekstremizmom i kako da odgovore na ekstremističke narative i provokacije u učionici, uključujući razmatranje uticaja društvenih mreža i pandemije COVID-19 na ekstremističke narative.

Bavljenje raznim temama u vezi sa ekstremizmom

Nastavnici se često suočavaju sa izazovom pronalaženja pouzdanih informacija i zauzimanja stava kada se bave kontroverznim pitanjima⁵ u učionici, uključujući i ona u vezi sa radikalizacijom i nasilnim ekstremizmom. ⁶ To može biti ili kada odgovaraju na spontana pitanja učenika, primedbe i diskusije o takvim temama, ili kada podučavaju kontroverzne teme. Na primer, Stredling (1984) kaže: „Prosto je nemoguće navesti stroga pravila o podučavanju kontroverznih tema koja će se primenjivati u svakom trenutku. Nastavnik treba da vodi računa o znanju, vrednostima i iskustvima koja učenici donose sa sobom u učionicu; o nastavnim metodama koje preovlađuju na drugim časovima; o klimi u učionici i uzrastu i sposobnosti učenika.“⁷

Savet Evrope daje niz praktičnih predloga za podučavanje kontroverznih pitanja. Oni se odnose na sledeće⁸:

- Lična svest i samorefleksija nastavnika
- Svest o prirodi kontroverznih pitanja i izazovima koje predstavljaju
- Svest o uređenju odeljenske i školske sredine
- Sposobnost korišćenja i primene niza nastavnih stilova
- Stvaranje odgovarajuće atmosfere u učionici i pružanje podrške demokratskoj školskoj kulturi
- Upoznavanje učenika sa okvirima i strategijama uključujući koncept demokratije, strategije za uključivanje u diskusiju i konceptualni okvir koji će im pomoći da konflikte rešavaju na nenasilan način
- Izbegavanje uloge „sveznajućeg eksperta“
- Obučavanje učenika da identifikuju pristrasnost
- Sposobnost efikasnog planiranja diskusije i upravljanja njome
- Sposobnost korišćenja i primene niza specifičnih nastavnih tehnika
- Uključivanje drugih zainteresovanih strana i nastavnika

RAN takođe preporučuje da se u učionici razgovara o kulturama, religiji, ideologiji i identitetu. U ovim diskusijama treba ceniti različitost učenika, a identiteti treba da budu inkluzivni, a ne isključivi. Kada učenici oseće da je njihov identitet „napadnut“, ovo je dobra polazna tačka za rad sa njima. Obrazovni radnici u školama mogu ili pokušati da se izbere sa razlikama ili

⁵ Savet Evrope ih definiše kao „pitanja koja pobuđuju snažna osećanja i razdvajaju zajednice i društvo“ (Kerr & Huddleston, 2015 : 13). To mogu biti dugogodišnja pitanja kao što su sektaške podele i tenzije između različitih grupa, ili vrlo savremena pitanja kao što su radikalizacija i ekstremizam, ali i digitalno nasilje, između ostalog.

⁶ Kerr, D., & Huddleston, T. (Eds) (2015). *Teaching controversial issues*.

⁷ Stradling, R., Noctor, M., Baines, B. (1984). *Teaching Controversial Issues*.

⁸ Kerr, D., & Huddleston, T. (Eds) (2015). *Teaching controversial issues*.

potraže sličnosti i fokusiraju se na ono što je učenicima zajedničko. Ideologija jednakosti treba da bude deo školskog etosa.⁹

Uzimajući u obzir sve navedeno, može se zaključiti da je važno da nastavnici pokreću razgovore o teškim temama u školama, kao što su ideološki motivisano nasilje, politička pitanja, verski i drugi aspekti različitosti, teorije zavere i slično. Umesto da se ponašaju kao eksperti u učionici, nastavnici treba da obezbede siguran prostor za učenike da se osećaju slobodno da kritički ospore takav sadržaj i svoja mišljenja.

Bavljenje ekstremističkim idejama i narativima u učionici

Kako reagovati kada se suočimo sa mišljenjima, stavovima i idejama učenika koji odobravaju nasilno ponašanje, odnosno učenika koji bi mogli biti podložni radikalizaciji? Ređe se dešava da ćemo naići na učenike čija su mišljenja već u skladu sa stavovima ekstremističkih grupa.

Kada se suoči sa ovim ponašanjem, pred nastavnikom je izazov identifikovanja i rešavanja ovih pitanja na bezbedan i otvoren način. Ako se ovakve izjave ne kontrolišu, mogle bi da podstaknu ekstremistički narativ i ugroze bezbednost učenika.¹⁰

Kada učenik promoviše radikalna verska ili ideološka uverenja među drugim učenicima i deli promotivni materijal sa ekstremističkim i nasilnim sadržajem, nastavnik treba odmah da reaguje, jer postoji opasnost da je učenik ne samo radikalizovan, već i da će imati toksičan uticaj na svoje društvo iz škole. Nastavnik treba da porazgovara sa učenikom i pita odakle mu takvi stavovi (ili propagandni materijal), a potom da obavesti školske službe, koje, zauzvrat, treba da informišu roditelje, socijalnu službu i, eventualno, policiju, tj. ako je sadržaj materijala zabrinjavajući, potencijalno štetan ili nezakonit.¹¹

U jednom RAN-ovom dokumentu¹² o suočavanju sa krajnjim desničarskim ekstremizmom u učionici naglašava se da se ovaj oblik ekstremizma često zanemaruje u strategijama P/CVE. Škole moraju da obrate pažnju na ovaj fenomen jer i samo nekolicina učenika koja izražava govor mržnje, polarizujuće poruke i/ili ekstremističke političke stavove može pokvariti klimu u školi. Kada razgovaraju sa ovim učenicima, nastavnici treba da izbegavaju generalizacije ili pretpostavke o nečijoj ideologiji, jer bi to moglo da prekine dijalog. Ako učenici daju krajnje desničarske komentare na časovima, bolje je držati ih u učionici čak i kada se fizičko odvajanje takvih učenika od njihovih drugova iz odeljenja čini kao dobra opcija. Njihovo kažnjavanje nije ništa drugo do brzo rešenje koje bi ih moglo odvući ka ekstremnim desničarskim grupama gde se osećaju prihvaćeno. Važno je razumeti šta se krije iza takvih osećanja i misli. Postavljanje pravih pitanja podstaci će kritičko razmišljanje. Ignorisanje određenih tema ne znači da učenici neće o njima razgovarati.¹³

Da bi se suočili sa ekstremističkim ideologijama u učionici važno je kod nastavnika razviti veštine za konstruktivno rešavanje konflikata i veštine komunikacije kao što je asertivna

⁹ Radicalisation Awareness Network/Edu. (2017). *Guide on training programmes. 'Effective and confident teachers and other school staff'.*

⁹ Radicalisation Awareness Network, Prevent. (2015). *Manifesto for education – Empowering educators and schools.*

¹⁰ Đorić, M. (2020). Priručnik za prepoznavanje, prevenciju i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma kod učenika - za nastavnike osnovnih i srednjih škola u Crnoj Gori

¹¹ Ibid.

¹² (RAN) (2019). *RAN EDU Academy: Far-right extremism in the classroom.*

komunikacija. Ovo je posebno važno u situacijama kada učenik koristi nasilje. U takvim okolnostima važno je da učenici budu uključeni u diskusiju i da razumeju uzroke i procese eskalacije sukoba koji dovode do upotrebe nasilja. Nakon vršnjačkog nasilja, ili bilo kojeg drugog društveno neprihvatljivog incidenta u školi, važno je iskoristiti priliku i uključiti direktne učesnike ovih događaja u pažljivo pripremljene aktivnosti koje će im pomoći da prepoznaju i prevaziđu neprikladne reakcije u kriznim situacijama.¹⁴

Prilikom bavljenja pitanjima nasilnog ekstremizma u učionici, važno je podsticati samorefleksiju i promišljenu akciju među nastavnicima, tj. podsticati ih da razmišljaju o tome kako njihova lična uverenja i vrednosti utiču na njihove profesionalne stavove o kontroverznom materijalu i njegovom tretmanu. Nastavnici moraju biti svesni i osetljivi na to kako njihovo lično iskustvo u vezi sa ovim temama može uticati na njihovo bavljenje tim temama u učionici.¹⁵

Uticao društvenih mreža

Društvene mreže predstavljaju plodno tlo za ekstremiste da regrutuju nove članove. Nastavnici treba da budu svesni različitih onlajn platformi koje učenici koriste, da unaprede svoju svest o potencijalnoj opasnosti i da stimulišu otpornost i kritičko mišljenje.

Nastavnici treba da budu dobro informisani o pretnjama na internetu u pogledu regrutovanja mladih za ekstremističke grupe: kako ekstremistička propaganda funkcioniše na internetu, koje su najčešće poruke koje ekstremisti šalju putem interneta, kako ekstremisti regrutuju mlade ljude putem interneta, i svoje nalaze treba da predstavljaju učenicima. Ako nemaju dovoljno znanja iz ove oblasti, mogu pozvati stručnjaka da kreativno objasni učenicima kako treba da se ponašaju u onlajn prostoru i prepoznaju uticaj ekstremističkih grupa. Na taj način će izgraditi kulturu bezbednog ponašanja na mreži među svojim učenicima.¹⁶

Nastavnici takođe mogu da koriste onlajn materijal da započnu razgovor sa svojim učenicima o potrebi kritičkog pristupa onlajn sadržaju – posebno na društvenim medijima.¹⁷ Internet dimenzija radikalizacije na Zapadnom Balkanu još uvek se nedovoljno razume.¹⁸ Posebno je zabrinjavajuće širenje desničarskih ekstremističkih narativa. To obuhvata širenje govora mržnje i lažnih vesti, učešće u aktivnim onlajn napadima na političke protivnike („trolovanje“) i diskusiju i razmenu ekstremističkih stavova. Praktičarima (uključujući i nastavnike) nije uvek lako da steknu uvid u ono što se dešava jer učenici koriste šifrovani jezik i rečnik. Analiziranje i razumevanje onlajn poruka krajnje desnice je izazov, jer se one mogu predstaviti kao šale da bi se maskirali inherentni govor mržnje ili nasilne ideje. Mladi ljudi često koriste mimove koji mogu biti dvosmisleni, pa se preporučuje da nastavnici uzmu u obzir ove i druge onlajn fenomene. Učenici možda nisu uvek svesni poruka iza provokativnog sadržaja koji se širi. To pruža mogućnosti za diskusiju, dok analiza takvih pojava može poslužiti kao deo izgradnje veština medijske pismenosti.¹⁹

¹³ Kerr, D., & Huddleston, T. (Eds) (2015). *Teaching controversial issues*.

¹⁴ Đorić, M. (2020). Priručnik za prepoznavanje, prevenciju i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma kod učenika - za nastavnike osnovnih i srednjih škola u Crnoj Gori ¹⁵ Radicalisation Awareness Network, Prevent (2015). *Manifesto for education – Empowering educators and schools*.

¹⁶ Radicalisation Awareness Network. (2019). *RAN EDU Academy: Far-right extremism in the classroom*.

¹⁷ Radicalisation Awareness Network. (2021). *COVID-19 Narratives that Polarise*.

¹⁸ RAN na Zapadnom Balkanu (2022) Onlajn radikalizacija i pristupi sprečavanju i suzbijanju nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu, mali regionalni sastanak, 16. jun 2022. [dodati link].

Pandemija COVID-19 i ekstremistički narativi

Trenutno se suočavamo sa izazovima sprečavanja i suzbijanja nasilnog ekstremizma koji se pojavio tokom pandemije bolesti COVID-19. Zbog pandemije su stvorene okolnosti u vidu širenja dezinformacija, teorija zavere, povećanog uticaja društvenih mreža i društvene izolacije mladih koje su mlade učinile podložnijim radikalizaciji.

Nedavni RAN-ov zaključak²⁰ koji je imao za cilj da pomogne nastavnicima da govore o polarizujućim narativima u vezi sa COVID-19, prepoznaje važnost kreativnog pristupa informacijama kako bi učenici mogli da procene svoja uverenja i argumente u vezi sa COVID-19. Praktičari RAN-a su izjavili da su tokom razgovora sa učenicima važni koncepti kao što su činjenice i mišljenja, pouzdanost medija i argumentacija. Preporučuje se da se učenici zaista navedu na razmišljanje o tome odakle dolaze informacije, da preispituju svoje izvore i ne veruju svemu na šta naiđu na društvenim mrežama.

Kada su u pitanju teorije zavere, efikasne metode podučavanja mogu biti strategije depersonalizacije i distanciranja. Kada je pitanje naročito osetljivo, možda je sigurnije pristupiti mu direktno. Primer takve strategije je podučavanje o teorijama zavere koje su postojale u prošlosti. Tako će učenici biti manje emocionalno uključeni u zaveru (tj. depersonalizovani) i otvoreniji za diskusiju, kritičko razmišljanje i različite perspektive. Ove strategije sprečavaju da eksplozivne teme izmaknu kontroli i omogućavaju učenicima da svoje početne predrasude i pretpostavke ostave po strani i postanu otvoreniji za složenost teme o kojoj razgovaraju.

Kada se bave sprečavanjem i suzbijanjem nasilnog ekstremizma, nastavnici treba da imaju za cilj:

1. Da informišu i podignu nivo svesti učenika o rizicima od ekstremizma
2. Da razvijaju kritičko mišljenje učenika
3. Da obrazuju mlade ljude o demokratskim vrednostima, političkoj, verskoj i etničkoj toleranciji
4. Da obezbede siguran prostor za dijalog o teškim i kontroverznim temama u učionici
5. Da daju alternativne narative ekstremističkoj propagandi i pogledima na svet
6. Da jačaju medijsku pismenost učenika
7. Da grade bezbednu onlajn kulturu

Kada se bave sprečavanjem i suzbijanjem nasilnog ekstremizma, škole treba da imaju za cilj:

1. Da stvore bezbedno i sigurno školsko okruženje za sve učenike
2. Da promovišu toleranciju i socijalnu inkluziju
3. Da sprečavaju nasilje i diskriminaciju među učenicima
4. Da podignu nivo svesti zaposlenih o opasnostima od nasilnog ekstremizma
5. Da izgrade kapacitete zaposlenih za konstruktivno rešavanje sukoba
6. Da uspostave partnerstva sa nevladinim organizacijama, spoljnim stručnjacima i predstavnicima verskih zajednica

2. deo: Postojeći pristupi i metode za nastavnike i škole u oblasti P/CVE

U ovom poglavlju biće prikazani pristupi koji su dostupni i relevantni, kao i metode koje mogu biti od koristi za **obrazovne radnike koji žele dalje da se samoobrazuju i poboljšaju veštine u oblasti P/CVE**. Izabrane prakse su ne samo iz regiona Zapadnog Balkana, već i iz EU, imajući u vidu da svakako postoji mnogo značajnih projekata u ovoj oblasti, ali se ne mogu svi predstaviti u ovom radu.

Preventivni rad u oblasti obrazovanja u vezi sa nasilnim ekstremizmom i radikalizacijom koja može dovesti do nasilnog ekstremizma ili terorizma može se podeliti u dve kategorije:

1. Prevencija orijentisana na nastavnike/obrazovne praktičare, gde se razlikuju tri vrste akcija/uloga:
 - a. Programi izgradnje kapaciteta za nastavnike/obrazovne praktičare:
 - i. Stručno usavršavanje za školsko pedagoško osoblje
 - ii. Multisektorska obuka sa drugim socijalnim partnerima (socijalni radnici, zdravstveni radnici, omladinski radnici, itd.)
 - b. Studijske posete sa pedagoškim osobljem i relevantnim socijalnim partnerima
 - c. Angažovanje nastavnika u lokalnom međusektorskom timu za P/CVE
2. Prevencija usmerena na škole/institucije sastoji se od dve vrste mera:
 - a. Škole koje deluju kao centri zajednice i stvaraju namenske prostore i radionice
 - b. Škole koje imaju vodeću ulogu u radu u oblasti P/CVE u svojoj lokalnoj zajednici

Pre nego što počnemo da predstavljamo izabrane inspirativne prakse, vredi napomenuti da prvi korak u planiranju bilo kakve intervencije u oblasti P/CVE u obrazovnom okruženju treba da bude svest o dva glavna principa:

- Princip „nemoj naškoditi“, koji odgovara na pitanje: Da li ću svojom intervencijom učiniti više štete nego koristi?
- Pristup kojim se obuhvata celo društvo, koji odgovara na pitanje: Da li su svi relevantni partneri uključeni u planiranje ili sprovođenje moje intervencije?

Važno je zapamtiti da u preventivnom radu praktičari nisu sami. Nastavnici, uprava škole i obrazovni praktičari imaju mnoge saveznike. Praktičari civilnog društva pokazali su se kao

veoma vredni saveznici na Zapadnom Balkanu. Veoma je važno koristiti sve resurse koji su dostupni na lokalnom nivou, jer npr. OCD vrlo često imaju razvijene programe obuke za nastavnike i preventivne aktivnosti za učenike koji su lako dostupni ili koji mogu brzo da podrže multisektorske pristupe prilagođene određenoj školi, odeljenju ili mladoj osobi. Zato je važno kontaktirati sa drugim praktičarima u oblasti P/CVE kao što su OCD koje razvijaju strukture i pristupe u ovoj oblasti.

Prakse orijentisane na nastavnike i obrazovne praktičare

Stručno usavršavanje nastavnika

U regionu Zapadnog Balkana postoji niz kurseva za obuku nastavnika o prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma koji su već razvijeni kao deo stručnog usavršavanja nastavnika na nivou škola. Sve su ih testirala i odobrila ministarstva prosvete zemalja Zapadnog Balkana. Sve je više akreditovanih pružalaca obuke koji trenutno razvijaju sadržaje, testiraju ih ili čekaju na akreditaciju. U Crnoj Gori, na primer, postoje dva akreditovana programa obuke o P/CVE²¹ za sve prosvetne radnike, kao i za učenike srednjih i stručnih škola. Stručno usavršavanje nastavnika, koje je zakonom propisano u celom regionu Zapadnog Balkana, omogućava nastavnicima da pohađaju obuku o aktuelnim trendovima u obrazovanju i mnogim društvenim trendovima kao što su nasilni ekstremizam, govor mržnje i digitalno nasilje. To su najsavremeniji materijali prilagođeni ZB6. Posle nedavne obuka u Crnoj Gori kreiran je akcioni plan o P/CVE na nivou škola²². Aktivnosti na nivou škola obuhvatile su radionice, obuku vršnjačkih edukatora, rad sa učeničkim parlamentima, međuškolske učeničke posete, umetničke predstave, posete lokalnim imigracionim centrima itd. Zainteresovani nastavnici i praktičari mogu dobiti dodatne informacije o svim akreditovanim kursevima o P/CVE i programima za obuku nastavnika ako se obrate ministarstvu prosvete u svojoj zemlji.

Multisektorska obuka sa drugim socijalnim partnerima (socijalni i zdravstveni radnici, omladinski radnici).

Na Kosovu, obuka koju finansira EU „Zajedno za prevenciju i borbu protiv nasilnog ekstremizma“²³ sprovedena je u sedam regiona od 2020. do 2022. godine. Ovde su se obrazovni praktičari sreli sa predstavnicima OCD, imamima islamske zajednice, poslovnim ljudima, učenicima, omladinskim aktivistima, drugim praktičarima u oblasti obrazovanja, penzionisanim nastavnicima i opštinskim službenicima. Tako je pristup koji obuhvata celo društvo postao očigledan i kroz zajedničko iskustvo učenja.

Nastavnici su naročito cenili učenje i vežbanje zajedničkog planiranja u oblasti P/CVE kroz praktično iskustvo. Najčešće korišćen model zajedničkog planiranja je *interaktivni model škola-roditelj-policija*, razrađen kao primer u nastavku teksta, koji je testiran u Gnjilanu na Kosovu, gde je uspešno rešeno nekoliko slučajeva, identifikovana lica pod rizikom ili podložna ekstremizmu, i olakšan rad angažovanih institucija i agencija. Ovde je na identifikovanim i registrovanim slučajevima uhapšenih lica radio Mehanizam za upućivanje (MU), pilot-projekat u opštini Gnjilane. MU u opštini Gnjilane služi za ranu identifikaciju lica koja su u riziku ili podložna radikalizmu i nasilnom ekstremizmu, kao i za olakšavanje rada svih institucija i agencija koje sa više zainteresovanih strana mogu biti angažovane na upravljanju slučajevima pojedinaca u riziku od radikalnog ili nasilnog ekstremističkog ponašanja.

U Albaniji, nastavnici i obrazovne ustanove igraju ključnu ulogu u multisektorskom pristupu zaštiti dece kao najugroženijim članovima našeg društva i u prevenciji i resocijalizaciji dece

²¹ Katalog akreditovanih programa stručnog usavršavanja nastavnika za 2020. godinu u Crnoj Gori <https://cso.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=417057&rType=2&file=Katalog%20programa%20strucnog%20usavršavanja.docx> str. 281 i 285. Poslednji put posećeno 18.08.2022.

²² E-publikacija i članak <https://djecarnegore.me/kole-kao-resurs-za-prevenciju-i-suzbijanje-govora-mrnje-ekstremi>

²³ NVO Partners Kosova, centar za upravljanje konfliktima, <http://partnerskosova.org/>

povratnika iz zona sukoba.²⁴ U dugom procesu rehabilitacije koji zahteva učešće više državnih institucija, zajednice i civilnog društva, verskih institucija ili drugih društvenih struktura, primenjuje se pristup koji uključuje celo društvo.

Ovaj zajednički pristup ima sledeće osnovne dimenzije:

- Prevencija nasilnog ekstremizma u školama kroz model „Škola kao centar zajednice“ (School as Community Centre – SCC), koji se oslanja na pristup saradnje sa više zainteresovanih strana u smislu inkluzivnosti i zajedničke odgovornosti svih aktera, što ga čini jedinstvenim modelom dosadašnjeg funkcionisanja pristupa SCC u Albaniji. Model SCC (koji je prvi put uveo Institut za demokratiju i medijaciju – uz podršku Ambasade SAD u Albaniji) integriše nekoliko aktivnosti koje organizuje škola, u saradnji sa drugim lokalnim akterima, kao što su institucije lokalne samouprave i lokalne agencije za sprovođenje zakona. Svake godine, škole koje su deo mreže SCC u Albaniji, osmišljavaju sopstveni „Godišnji plan SCC“, a njegove aktivnosti koordiniše nastavnik koordinator SCC (kao kontakt tačka za P/CVE za škole). Neke od aktivnosti koje su organizovane u okviru ovog plana su:
- Sastanci roditelja, nastavnika i školskih psihologa/socijalnih radnika na kojima se razgovara o ulozi psihosocijalnih usluga za učenike i razbijanju „tabua“ na relaciji pojedinac-psiholog.
- Otvoreni sastanci učenika, mladih iz zajednice i zdravstvenih radnika o raznim pitanjima iz oblasti zdravstvene zaštite.
- Sportske aktivnosti srednjoškolaca i učenika različitih škola u zajednicama.
- Periodični sastanci učenika i lokalne policije.
- Periodični sastanci učenika/mladih i lokalnih vlasti sa ciljem povećanja angažovanja mladih u donošenju odluka na lokalnom nivou.
- Reintegracija dece koja su se vratila iz konfliktnih područja kroz razvoj posebnih obrazovnih programa za ovu decu u državnim školama kako bi na obrazovnom nivou mogla da se integrišu na osnovu svog znanja i dobila medicinski/psihosocijalni tretman zasnovan na procenama/skriningu sprovedenim tokom faze povratka, i kontinuirano praćenje njihovih socijalnih veština odnosno psihosocijalnog zdravlja.

Dodatni programi za nastavnike i obrazovne praktičare

Takođe je moguće i vrlo preporučljivo da se nastavnici raspitaju o otvorenim, tekućim pozivima za programe izgradnje kapaciteta, kao što su kursevi „Lideri protiv netolerancije i nasilnog ekstremizma“ (LIVE)²⁵ za lidere zajednica, koje vodi OEBS-ovo Odeljenje za transnacionalne pretnje u regionu. LIVE ima za cilj da ojača razumevanje učesnika o nasilnom ekstremizmu i poduči ih o metodama za sprečavanje i suzbijanje nasilnog ekstremizma koje su u skladu sa ljudskim pravima. Pored toga, kursevi pružaju polaznicima relevantne veštine za rešavanje lokalnih manifestacija nasilnog ekstremizma i razvijanje sopstvenih ideja za akciju, sa fokusom na prevenciji, rešavanju sukoba, kritičkom razmišljanju i strateškoj komunikaciji. Takođe se jača znanje i sposobnost učesnika da rade sa drugim akterima, uključujući organe za sprovođenje zakona i druge agencije. Dalje, modul e-učenja za RAN-ove praktičare o suočavanju sa radikalizacijom i polarizacijom u učionici pruža resurs za nastavnike, pedagoško osoblje i socijalne radnike u školama za učenje na zahtev da bi mogli da identifikuju i bave se dinamikom radikalizacije i polarizacije u obrazovnom okruženju.

²⁴ Intervju sa ekspertom za P/CVE, gđom Dalinom Jašari.

²⁵ <https://www.osce.org/node/476476>

Prakse usmerene na škole

Kao što je već pomenuto, škole i obrazovne ustanove u regionu Zapadnog Balkana igraju ključnu ulogu kada je u pitanju P/CVE. Ovaj odeljak se fokusira na dobre prakse gde u preventivnom radu mogu da se angažuju ne samo pojedinačni nastavnici, već i cela škola ili relevantna institucija može da podrži ove napore.

Škole kao centri zajednica

Ovo je zanimljiv pristup prevenciji nasilnog ekstremizma u kontekstu obrazovanja u Albaniji. Dvadeset i dve opšte srednje škole uključene su u multisektorski pristup „Škola kao centar zajednice“ (SCC) do aprila 2022. godine, koji se sprovodi od 2017. godine u okviru tekućeg projekta Instituta za demokratiju i medijaciju (IDM) za stvaranje zajednice otporne na nasilni ekstremizam u Albaniji.²⁶

Ključne prakse SCC na lokalnom nivou su:

- Osnivanje i rad Savetodavne grupe SCC, uz angažman svih zainteresovanih strana na lokalnom nivou: škole, opštine, policije, saveta roditelja, učenika, verske zajednice.
- Izrada plana aktivnosti za SCC zasnovanog na sveobuhvatnoj metodologiji i bliskoj koordinaciji sa zainteresovanim stranama u školi (učenici, nastavnici, roditelji), zajednicom i policijom. Plan se zasniva na interakciji škola-zajednica-policija kako bi se osnažili mladi i promovisao njihov aktivizam u zajednici.
- Podrška stvaranju multifunkcionalnih učionica u školama, opremljenih nameštajem, kompjuterima i bibliotekom sa mnogo knjiga koje su neophodne za učenike, ali i za mlade i zajednicu.
- Uključivanje mladih u procese donošenja odluka na lokalnom nivou kroz učešće na sastancima saveta mesne zajednice i omogućavanje bolje interakcije mladih sa predstavnicima lokalne samouprave.

Naučene lekcije:

Model „Škola kao centar zajednice“ u ovoj zemlji pokazao je da je sprovođenje ovog modela ograničeno i svodi se na odgovornost škole, naročito pedagoškog osoblja i učenika, gde su se dosadašnje inicijative u velikoj meri zasnivale na vannastavnim projektima iz pojedinih školskih predmeta. Iskustvo je pokazalo da je nedostatak uspešnog sprovođenja modela „Škola kao centar zajednice“ upravo u nivou uključenosti jednog broja lokalnih aktera. „Škola kao centar zajednice“, kao takav, ne treba da se smatra modelom gde isključiva odgovornost za njeno sprovođenje pada na obrazovnu ustanovu. U tom pogledu, ovi projekti su pomogli nekim lokalnim akterima da se angažuju u aktivnostima SCC, na primer:

Ciljane opštine su bile podstaknute da se angažuju u naporima na polju P/CVE tako što im je pružen strukturiran i koordinisan pristup koji podstiče saradnju i međusobnu posvećenost. Pored toga, jedinice lokalne samouprave su bile ohrabrene da uspostave dugotrajna partnerstva sa različitim zainteresovanim stranama (naročito sa lokalnim organima za sprovođenje zakona) u rešavanju potreba zajednice.

Veoma je važno angažovanje policije u aktivnostima tokom sprovođenja projekta, jer se ona bavi nekim od izazova sa kojima se ove institucije suočavaju na lokalnom nivou, posebno u vezi sa slabim poverenjem građana, slabim poznavanjem i interakcijom sa lokalnom zajednicom, naročito sa mladima, roditeljima i nastavnicima ciljanih srednjih škola u ciljanim opštinama.

Lokalna poslovna zajednica – iskustvo sa projekata pokazuje da je poslovna zajednica jedna od najzapostavljenijih. U tom pogledu, model SCC doprinosi uključivanju lokalne poslovne zajednice sa ciljem da se obrati pažnja na potrebu za stručnim veštinama mladih koje takođe

²⁶ <https://shkollaimo.org/> i <https://idmalbania.org/scc-beyond-school-framework/>

odgovaraju potrebama kvalifikovanih zaposlenih u lokalnim preduzećima.

Omladinske zajednice u udaljenim albanskim opštinama suočavaju se sa nekoliko teških pitanja kao što su: nedostatak mogućnosti/infrastrukture za bavljenje sportskim i kulturnim aktivnostima; diskriminacija zbog porekla, invaliditeta, pola ili verskih uverenja; nedostatak uzora koji utiču na njihov život u društvu; nedostatak angažovanja u donošenju odluka na lokalnom nivou; nedostatak saradnje i komunikacije između učenika i nastavnika, učenika i roditelja, učenika i psihologa/socijalnih radnika u okviru obrazovnih ustanova. U tom kontekstu, aktivnosti po modelu SCC fokusiraju se na povećanje znanja, svesti i lokalnog vlasništva lokalnih zajednica mladih u pogledu ključnih pitanja koja se odnose na otpornost zajednice, kao što su: angažovanje zajednice, volonterstvo, rešavanje problema i empatija, institucionalna odgovornost, društvena preduzeća i korišćenje lokalnih resursa itd.

Škole mogu ne samo da preuzmu ulogu centara, već i više od toga - pod pravim uslovima, mogu zauzeti ključnu poziciju i razviti se kao osnovni resurs u prevenciji govora mržnje, radikalizacije i ekstremizma. Na primer, inicijatori sličnog programa (NVO i Udruženje pedagoga) u Crnoj Gori²⁷ opredelili su se za participativni pristup, koji sve relevantne zainteresovane strane, uključujući i mlade, angažuje na izradi programa koji se vodi na sličan način kao pomenuti školski akcioni planovi. Ovo je naročito dovelo do nove komponente umrežavanja sa školama sa različitim pedagoškim pristupima i njihovim upravama. Ovo je bio jednostavan korak koji je u velikoj meri pomogao nastavnicima i upravi škola da razviju uspešne programa prevencije i podržao ih u metodama vršnjačke recenzije kroz učenje iz međusobnih iskustava i tako promovišu poboljšanje. Kroz ovaj projekat škole su, uz podršku mentora, izradile akcione planove za P/CVE i sprečavanje govora mržnje. Na ovaj način kreiraju se prilagođeni, aktivnostima bogati i inkluzivni školski akcioni planovi širom Crne Gore.

Projekat je obuhvatio obrazovanje, aktivnosti izgradnje kapaciteta i umrežavanje na različitim nivoima: stručnog školskog osoblja (pedagozi i psiholozi), nastavnika i učenika u ciljnim zajednicama. Tokom ove faze projekta, obučeno školsko osoblje i nastavnici uparili su se sa drugim školama i kroz prateće aktivnosti sa mentorima osmislili su i implementirali različite male lokalne inicijative kao što su radionice, posete lokalnim imigracionim centrima, međuškolske učeničke posete, školske priredbe. Program obuke za nastavnike je akreditovan i uključen u stručno usavršavanje nastavnika koje će osigurati dugoročan uticaj.

Primeri iz drugih delova Evrope

Pored mnogobrojnih inspirativnih praksi iz EU koje se mogu naći u [RAN-ovoj kolekciji](#), ovde se fokusiramo na dva projekta iz Zapadne Evrope koji mogu inspirirati praktičare na Zapadnom Balkanu u radu sa školama u svim gorenavedenim pravcima.

Konkretno, to su metode koje mogu da koriste nastavnici i škole, kao što se preferira u Evropi, ali i partneri iz civilnog društva koji bi vas angažovali u aktivnostima podrške.

Multisektorski pristupi na lokalnom nivou u Belgiji

Belgija, zemlja koja se na evropskom nivou bori sa nesrazmerno velikim brojem slučajeva P/CVE – i u pogledu broja stanovnika i apsolutnog broja – od početka je zauzela decentralizovan pristup P/CVE, sa pilot-gradovima kao što su Antwerpen, Mehelen i Vilvorde koji razvijaju sopstvene načine suočavanja sa ekstremizmom, što ih je gotovo automatski dovelo do multisektorskog pristupa zasnovanog na kapacitetima organizacija iz različitih institucija.

²⁷ <https://djecacrnegore.me/data/163/Publikacija-%C5%A0KOLE-KAO-RESURS-ZA-PREVENCIJU-I-SUZBIJANJE-GM-E-i-R.pdf>

Na primer, grad Mehelen je sproveo intenzivne treninge otpornosti za nastavnike, omladinske radnike i službenike prevencije²⁸. Na ovaj način bi svaki profesionalac mogao biti obučen da promoviše otpornost kod mladih ljudi. Međutim, program obuke trenera imao je neočekivani pozitivan efekat. Nastavnici koji su pohađali kurs otkrili su da su se posle lakše suočavali sa neizvesnim situacijama, što je sprečilo nepotrebnu eskalaciju i omogućilo pružanje stvarne podrške mladima u bilo kojoj fazi pritužbi. Projekat u Mehelenu je takođe uveo pomoćnike u nastavi u učionicama. To su uglavnom bili omladinski radnici koji su mladima bili bliži od ostalih pedagoških praktičara. Ovaj proaktivni pristup obezbeđuje da mlada osoba ne trpi dalju štetu i da odgovori ostanu proporcionalni, posebno s obzirom na stalnu mogućnost lažno pozitivnih upućivanja. S druge strane, omladinski radnici mogu da pomognu nastavnicima da iz drugačije perspektive sagledaju situacije sa mladima. To može pomoći, posebno u teškim slučajevima.

ORPHEUS-ovi bezbedni prostori

„Onlajn i oflajn prevencija radikalizacije, suzbijanje ekstremizma i očuvanje bezbednosti“ ([ORPHEUS](#)) je konzorcijum partnera iz Francuske (Kale), Holandije (Dordrecht) i Engleske (Portsmouth). Finansira ga Evropski fond za regionalni razvoj (InterReg2Seas). Njegov cilj nije samo efikasno sagledavanje kako se nositi sa ekstremizmom, već i nadograđivanje metodama iz svih sektora i na svim nivoima angažovanja.

Većina profesionalaca koji rade u oblasti P/CVE imaju preventivnu funkciju i ne smeju da stigmatizuju mlade ljude etiketom „nasilni ekstremista“, već da ih osnažuju da se reintegrišu u društvo. Međutim, ORPHEUS pretpostavlja da bi mlade u tome mogle sprečiti pritužbe. Zato srž projekta predstavlja stvaranje bezbednih prostora za mlade u kojima se njihovi problemi rešavaju na bezbedan način bez stigmatizacije. U tom bezbednom prostoru, svaki profesionalac, bilo da je to nastavnik ili spoljno lice, može da nadograđuje svoje postojeće pedagoške veštine, koje su u skladu sa evropskim standardima za bavljenje nasilnim ekstremizmom pomenutim u prvom delu ovog ad hoc rada.

ORPHEUS profesionalcima pruža alate za unapređenje veština, suočavanje sa kontroverznim pitanjima i opasnostima onlajn aktivnosti. Alati se mogu naći na internet stranici <https://www.orpheusproject.eu> i obuhvataju vebinare, priručnike i vodiče. Jedan od ovih vodiča odnosi se na to kako se alati mogu koristiti u različitim kontekstima, uzimajući u obzir kulturne razlike i razlike u potrebama mladih.

Završna reč

Pedagoški pristupi, prakse i intervencije predstavljeni u ovom radu mogu pomoći nastavnicima i praktičarima u oblasti obrazovanja pri rešavanju komplikovanih pitanja koja se odnose na nasilni ekstremizam u učionici. Iako je uloga nastavnika ključna, najbolji rezultati se postižu kroz sveobuhvatan pristup sprečavanju nasilnog ekstremizma na nivou škole, uključujući okruženje podrške za sve učenike, promociju tolerancije i socijalne inkluzije i partnerstva između škole i zajednice.

Iako programi, materijali i aktivnosti za sprečavanje nasilnog ekstremizma još uvek nisu dostupni svim školama na Zapadnom Balkanu, ova analiza pokazuje da postoje određeni programi i inicijative koji mogu pružiti korisne smernice školskom osoblju. Nastavnici i praktičari u sektoru obrazovanja na Zapadnom Balkanu imaju priliku da steknu znanja o

²⁸ <https://www.sensespraktijkhuis.be/specialist/bram-de-groote/>

P/CVE, uglavnom kroz projekte koje vode organizacije civilnog društva koje imaju za cilj da razumeju fenomen i pokretače i razviju preventivne mere. U manjoj meri, lekcije se takođe mogu naučiti iz srodnih programa čiji je cilj uspešno upravljanje multisektorskim timovima i oblikovanje uloge nastavnika u tim timovima.

Preporučuje se uspostavljanje mreže praktičara u obrazovanju i promovisanje horizontalne razmene znanja i iskustava, aktivnosti vršnjačkog učenja i zajednice praktičara. Ovi predlozi mogu pomoći širenju znanja među praktičarima.

Kada se bave sprečavanjem i suzbijanjem nasilnog ekstremizma, nastavnici treba da se oslone na:

1. Postojeće pristupe i resurse iz dokazanih projekata:
 1. eksternu podršku OCD, lokalne zajednice, državnog koordinatora za P/CVE
 2. onlajn vebinare, kurseve i alate
 3. građenje saveza sa drugim članovima zajednice i formiranje tima
 4. metode koje se zasnivaju na postojećoj stručnosti nastavnika
2. Resurse i alate iz Zapadne Evrope koji, iako nisu u potpunosti primenljivi u kontekstu Zapadnog Balkana, pružaju korisne uvide.

Bez obzira na izabrani pristup, pre upotrebe P/CVE treba imati u vidu dva vodeća principa:

1. Mada škole i njihovo osoblje imaju veoma značajan uticaj na VE, svaki pristup sprečavanju i suzbijanju nasilnog ekstremizma je pristup celog društva i zahteva međusektorsku saradnju, zahvaljujući kojoj se deli teret.
2. Pre nego što bilo šta preduzmete, razmislite da li će to prouzrokovati bilo kakvu štetu. Cilj je pružiti podršku i ne naškoditi.

Dodatna literatura

Dokumentarni film „*Budi otporan. Reaguj. Obnovi.*“ dostupan je na četiri jezika: engleskom, srpskom, albanskom i makedonskom. Dokumentarac pruža lako dostupne ideje o tome kako promovisati otpornost na radikalizaciju, što je posebno korisno za zainteresovane osobe koje rade u obrazovnim ustanovama. Postavljen je na Jutjub, na ova četiri jezika:

- srpski: <https://www.youtube.com/watch?v=UKuqsa2rsAA>
- makedonski: <https://www.youtube.com/watch?v=l7CeWXoG1wA>
- albanski: https://www.youtube.com/watch?v=Rj7C4dE_0Vk
- engleski: <https://www.youtube.com/watch?v=IHYQ9N-JXF8&t=464s>

Kako do prevencije rizičnih ponašanja učenika: Vodič za primenu interaktivnog učenja u radioničarskom radu, izdavač: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, januar 2022. <https://www.osce.org/mission-to-serbia/510515>

Informacije i resursi o ORPHEUS-u dostupni su na engleskom jeziku na: <https://orpheusproject.webflow.io/>

O autorima:

Zorica Mihailović je školski psiholog u Ugostiteljsko-turističkoj školi u Beogradu, u Srbiji. Član je ekspertske grupe RAN-a na Zapadnom Balkanu od 2021. godine. Takođe ima iskustvo u pružanju podrške sprovođenju Referentnog okvira kompetencija za demokratsku kulturu (KDK) Saveta Evrope u školama u Srbiji.

Elvira Hadžibegović je izvršni direktor Foruma MNE, specijalista za komunikacije i omladinski radnik sa dve decenije iskustva u oblasti mladih i civilnog društva na Zapadnom Balkanu. Diplomirala je pedagogiju sa fokusom na nauku iz omladinskog rada u zajednici. Trenutno pohađa master akademske studije Društvene inovacije i menadžment na Univerzitetu u Beču. Aktivni je član Nacionalnog operativnog tima za P/CVE u Crnoj Gori i član Tima za pomoć i podršku u P/CVE. Na nivou EU-Zapadni Balkan bila je vođa projekta izgradnje kapaciteta aktera civilnog društva: „Zajednice na prvom mestu!“ koji se sprovodi u svih šest balkanskih zemalja ZB6.

Bibliografija

Coolsaet, R. (2016). *All radicalisation is local: The genesis and drawbacks of an elusive concept*. (Egmont paper, 84). Dostupno na <http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2016/05/ep84.pdf?type=pdf>.

Đorić, M. (2020). Priručnik za prepoznavanje, prevenciju i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma kod učenika - za nastavnike osnovnih i srednjih škola u Crnoj Gori Podgorica: Nacionalni operativni tim za P/SNE Crna Gora. Dostupno na <https://wapi.gov.me/download/434b53da-98ec-4077-8a46-e13c77c2a7c2?version=1.0.>

Kerr, D., & Huddleston, T. (Eds) (2015). *Teaching controversial issues. Professional development pack for the effective teaching of controversial issues developed with the participation of Cyprus, Ireland, Montenegro, Spain and the United Kingdom and the support of Albania, Austria, France and Sweden*. Strasbourg, France: Council of Europe. Dostupno na <https://edoc.coe.int/en/humanrights-democratic-citizenship-and-interculturalism/7738-teaching-controversial-issues.html>.

Radicalisation Awareness Network (2021). *COVID-19 Narratives that Polarise*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2020-12/ran_paper_covid-19_stories_that_polarise_20201112_en.pdf.

Radicalisation Awareness Network (2019). *Education and radicalisation prevention: Different ways governments can support schools and teachers in preventing/countering violent extremism*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/en?file=2019-08/ran_edu_different_ways_governments_can_support_schools_teachers_052019_en.pdf.

Radicalisation Awareness Network (2019). *RAN EDU meeting on dealing with religion inspired extremist ideologies in school*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2019-12/ran_edu_meeting_dealing_religion-inspired_extremist_ideologies_school_14-15_112019_en.pdf.

Radicalisation Awareness Network (2019). *Ex Post Paper. RAN EDU Academy: Far-right extremism in the classroom*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/en?file=2019-08/ran_edu_academy_far-right_extremism_in_classroom_berlin_13-14_062019_en.pdf.

Radicalisation Awareness Network/Edu. (2017). *Guide on training programmes. 'Effective and confident teachers and other school staff'*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2020-09/ran_edu_guide_training_programmes_helsinki_01-02_03_2017_en.pdf.

Radicalisation Awareness Network (2016). *The role of education in preventing radicalisation*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files_en?file=2020-09/role_education_preventing_radicalisation_12122016_en.pdf.

Radicalisation Awareness Network, Prevent. (2015). *Manifesto for education – Empowering educators and schools*. Dostupno na https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-wedo/networks/radicalisation_awareness_network/docs/manifesto-for-education-empowering-educatorsand-schools_en.pdf.

Rosand, E. and Manton, E. (2021). Lessons learned from preventing and countering violent extremism in the Western Balkans. RUSI. Dostupno na https://www.gcerf.org/wp-content/uploads/2021/05/rosand_and_manton_newsbrief.pdf.

Organization for Security and Co-operation in Europe. (2019). *The Role of Civil Society in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Guidebook for South-Eastern Europe*. Dostupno na https://www.osce.org/files/f/documents/2/2/400241_1.pdf

Stephens, W. & Sieckelinck, S. (2020). Being resilient to radicalisation in PVE policy: a critical examination, *Critical Studies on Terrorism*, 13:1, 142-165, DOI: [10.1080/17539153.2019.1658415](https://doi.org/10.1080/17539153.2019.1658415).

Stradling, R., Noctor, M., Baines, B. (1984). *Teaching Controversial Issues*. London: Edward Arnold.

Van Leuven, A. (2023). Evidence-inspired prevention of violent extremism in the Belgian city of Mechelen: Evaluation and recommendations. In Shahsi Jayakumar, Ed., *Perspectives on countering extremism: diversion and disengagement*. I.B.Tauris, (forthcoming).

INFORMACIJE O EU

Onlajn

Informacije o Evropskoj uniji na svim zvaničnim jezicima EU dostupne su na veb-sajtu Europa: https://europa.eu/european-union/index_en

Publikacije EU

Publikacije EU možete preuzeti ili poručiti, besplatno ili uz plaćanje, na: <https://op.europa.eu/en/publications>. Više primeraka besplatnih publikacija možete dobiti preko Europe Direct ili svog lokalnog informativnog centra (videti https://europa.eu/european-union/contact_en).

Pravo EU i srodni dokumenti

Za pristup pravnim informacijama EU, uključujući zakonodavstvo EU od 1952. godine na svim zvaničnim jezicima, posetite EUR-Lex na: <http://eur-lex.europa.eu>

Otvoreni podaci EU

EU Open Data Portal (<http://data.europa.eu/euodp/en>) pruža pristup paketima podataka iz EU. Podaci se mogu besplatno preuzimati i ponovo koristiti i u komercijalne i u nekomercijalne svrhe.

Radicalisation Awareness Network

RANI

Practitioners

Publications Office
of the European Union